

*Guardians of the Memory
Пазители на паметта*

СЕМЕЙСТВО УЛМА ОТ МАРКОВА. СИМВОЛ НА ПОЛЯЦИТЕ, ЕКЗЕКУТИРАНИ ЗА ПОДПОМАГАНЕ НА ЕВРЕИ ПО ВРЕМЕ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Матеуш Шпитма

Институт за национална памет – Полша

Резюме. В статията се представя една от трагичните истории, разиграли се в периода на II световна война в окупирана Полша. Тя описва съдбата на едно многодетно селско семейство, играещо важна роля в Маркова и нейните околности чрез ангажирането си в различни обществени инициативи. Възпитани в духа на евангелските и универсалните ценности, обърнати към другите, те се осмеляват да дадат убежище на Шал и Голдман – две еврейски семейства, спасяващи се от Холокоста. В статията е представена ситуацията в окупираното село Маркова, хронологията на престъплението срещу евреите и поляците, усилията да бъдат наказани извършителите, както и действията, имащи за цел да увековечават геройския живот и смъртта на семейство Улма. Като Божии слуги и Праведници, те са символ не само в Полша на безграничната любов към ближния независимо от неговата раса и изповедание.

Keywords: Polish Righteous; Ulma; Markova; Polish rescuers of Jews; German occupation; World War II; Holocaust

Избухването на Втората световна война сложи начало на трагедията на милиони европейски жители. По особен начин тя се превърна в жестока участ на еврейския и полския народ. Първите, съгласно плановете на немските власти, следваше да бъдат подложени на пълно изстребление. Подобна съдба трябваше да очаква и повечето поляци, а онези от тях, които нацистите не възнамеряваха да унищожат, следваше да бъдат третираны като роби. В периода на Втората световна война загинаха близо 6 млн. полски граждани. Половината от тях съставляваха предвоенната – почти цялата – тримилионна еврейска общност¹⁾.

Форми на помощ, оказвана от поляци на еврейското население по време на немската окупация

Германците започват да въвеждат антиеврейските наредби в окупираните полски земи още в първите месеци на своето управление. На 23 ноември 1939 г.

в Генерал-губернаторството е издадена заповед всички евреи над 10-годишна възраст да носят лента със звездата на Давид. Освен това те са задължени да упражняват принудителен труд, забранява им се да ползват транспортни средства и да напускат без разрешение местоживеенето си. Цялото им имущество, фабриките, магазините и работилниците им биват конфискувани. Не след дълго към този тормоз се прибавя и лишаването от свобода – значителна част от еврейското население бива изпратено в трудови лагери, които през 1941 г. наброяват вече около 200. Останалите евреи са затворени в гета, като на окупираните полски земи са създадени над 400 такива²⁾. През 1941 г. властите на Третия райх вземат т. нар. окончателно решение на еврейския въпрос, което фактически означава воля за избиване на всички европейски евреи, в т. ч. и на живеещите на територията на окупираната от Германия Полша, концентрирани там в големи общности. В резултат на споменатото решение вследствие на разстрели, принудителен убийствен труд, глад и болести, предизвикани от условията, създадени от окупаторите в лагерите за масово унищожение, загиват около 5,5 млн. европейски евреи.

В отговор на нацистките действия полското правителство в изгнание (в Париж, а по-късно в Лондон), както и нелегалните власти в окупирана Полша, предприемат стъпки за подпомагане на евреите. Реакциите на поляците са най-разнообразни. Въпреки заплахата от репресии и смъртно наказание мнозина от тях – независимо от становището на полските власти – помагат на еврейското население. Сред помагащите има и такива, които преди избухването на войната са хранили неприязън към евреите³⁾.

Помощта, оказвана на евреите от страна на поляците, може да се разглежда в три аспекта. Първо, това са действия, предприемани преди създаването на Съвета за помощ на евреите през декември 1942 г. Второ, това е организираната дейност на споменатия Съвет. Трето, това са индивидуалните начинания на отделни лица и техните семейства⁴⁾.

Организирано подпомагане на еврейското население оказват редица среди. Обикновено това са инициативи от долу, зародили се главно там, където преди войната поляци и евреи са сътрудничели помежду си. Когато немците започват да преселват принудително евреите в гета, тези от тях, останали на т. нар. арийска страна, са могли да получат помощ и от някои нелегални политически групировки, като Полската социалистическа партия или Селската партия, както и от католически ордени⁵⁾. Помощта се изразява преди всичко в осъществяването на най-различни контакти, в предоставянето на информация кой се занимава с изработването на фалшиви документи⁶⁾. Служителите от Отдела за социални грижи на варшавското кметство посредничат напр. при настаняването на еврейски деца в полски сиропиталища⁷⁾.

През февруари 1942 г. в рамките на нелегалната полска съпротива, действаща на окупираните земи под името Съюз за въоръжена борба, а по-късно

Армия Крайова, е сформирана еврейска секция. Наред с останалите въпроси тя се занимава и с анализ на положението на евреите и предаване на информация по темата на полското правителство, а чрез неговото посредничество – и на международната общност. Служителите в това звено съвместно с Полската демократична организация и национално-католическите среди, съсредоточени около известната писателка Зофия Косак-Шчуцка (свързана с Фронта за възраждане на Полша), съзират необходимостта от организиране на институционално подпомагане, тъй като стихийната активност се характеризира с много ниска ефективност. Въпросът застава с особена острота предвид факта, че немският план за изстребление на евреите бива реализиран систематично и с все по-голяма бруталност. Ето защо е направено предложение да бъде сформиран комитет за координиране акцията по спасяването на евреите, към което бива включена нелегалната Делегатура на полското правителство, представляваща полското емигрантско правителство на окупираните територии. На 27 септември 1942 г. е формиран Обществен комитет за подпомагане на еврейското население (от конспиративни съображения наречен комитет „Конрад Жегота“)⁸⁾. В продължение на два месеца от своето съществуване той успява да помогне на близо 180 души⁹⁾. На базата на този опит на 4 декември 1942 г. е създаден Съвет за помощ на евреите. За разлика от комитета „Конрад Жегота“ той не изпълнява единствено ролята на контактен пункт, а чрез подялбата на средствата, получавани от няколко независими общественно-политически организации, се превръща в нелегална правителствена институция със собствена вътрешна структура и териториални звена. Съветът гарантира, доколкото е възможно, систематичното предоставяне на средствата, получавани от полското емигрантско правителство, както и от частни пожертвования от страна на еврейски среди от целия свят, най-вече от Съединените щати. По своята форма Съветът за помощ на евреите всъщност наподобява консултативните комитети, функциониращи при някои организации. За подобряването на дейността му още през декември 1942 г. е учредено негово Изпълнително бюро, а в по-късните месеци биват сформирани структури, занимаващи се с отделните форми на помощ¹⁰⁾, в т.ч. жилищен, териториален, детски и лекарски отдел.

Освен финансовото подпомагане сътрудниците на Съвета улесняват евреите при преминаването на границата и бягството от окупирана Полша, а укриващите се лица снабдяват с фалшиви документи (около 40 хил. до 1 август 1944 г.). Нелегалните полски структури водят споменатите действия съобразно възможностите си и с постоянна опасност за живота. Много документи сочат, че въпреки ревностните си усилия Съветът не е в състояние да помогне на всички молящи за помощ: *Заедно с провинцията Съветът обхваща с дейността си около 3500 души, а Координационният комитет, според декларацията на неговия представител, почти още толкова и въпреки това, както вече бе споменато, над 1000 души продължават да чакат помощ*¹¹⁾. И все пак той успява да по-

могне на хиляди евреи. Ирена Сендлерова например – ръководител на детския отдел, заедно със своите сътрудници спасява от смърт 2500 еврейски деца¹²⁾.

* * *

Отделни семейства и лица оказват по-голяма помощ на евреите в сравнение с институциите на полската нелегална държава. Според направените изчисления, благодарение на индивидуални инициативи биват спасени между 40 хил. и 100 хил. полски евреи. Подобна постъпка заслужава още по-голямо признание, имайки предвид, че на територията на окупирана Полша тя се наказва със смърт, което засяга не само преките помагачи на евреи, но и техните семейства, а нерядко и съседите им. Първата наредба в тази област е издадена от генерал-губернатора Ханс Франк на 15 октомври 1941 г. В нея се казва: *Евреите, които без разрешение напускат определения им район, се наказват със смърт. Същото наказание важи и за лицата, които съзнателно предоставят убежище на тези евреи. Подбудителите и помагачите подлежат на същото наказание като извършителя, опитът за действие ще се наказва като извършено действие. В по-леките случаи наказанието е строг затвор или затвор*¹³⁾. В издадената през следващата година наредба обхватът на забраните е разширен: *Спрямо всеки, който разполага с информация, че някой евреин пребивава незаконно извън очертанията на жилищния район, и не съобщи за това в полицията, ще бъдат приложени полицейски мерки за безопасност*¹⁴⁾. В градовете и селата се появяват плакати, напомнящи за тази наредба на немските власти и съдържащи още по-драконовски правила, напр.: *За подпомагане на евреи се счита не само осигуряването на подслон през нощта и снабдяването им с храна, но и превозването им с каквото и да било транспортно средство, купуването от тях на различни стоки и т.н.*¹⁵⁾

Според историка Шимон Датнер, оцелял от Холокоста, наредбата от 15 октомври 1941 г. бива издадена, когато нацистите подготвят систематичното унищожение на евреите. Той също така поставя следния акцент: *Това неочаквано бързо протичане на акцията по ликвидацията на полските евреи обяснява в значителна степен неголемия брой спасени евреи. Осъзнаването, че „изселването“ не означава „заминаване на изток в трудови лагери“ – каквато версия поддържат официално германците, за да приспят бдителността на жертвите, – започва много бавно да прониква в съзнанието на затворниците от гетата наред с разпространяващите се невъзможни за проверка и възприемани с недоверие слухове за това, че евреите биват извозвани в места за масово унищожение. Това затруднява и почти възпира акцията по спасяването, подемана от самите евреи, както и акцията по спасяването им отвън*¹⁶⁾. Датнер пресъздава тежкото и сложно положение на хората, търсещи помощ, както и на хората, от които искат такава: *Когато нощем на прозореца на селската къща почука непознат евреин, заедно с него чука и еврейският проблем от ония години, носещ със себе си множество въпросителни, рискове, опасности, съпроводени от необходимостта*

да се вземе решение и свързаните с него душевни терзания. Преследваният по петите моли за помощ, за лъжица храна, за топло кътче, където да се сгрее за няколко минути. Ако попадне на по-приятелски поглед, на блага дума, той моли за разрешение да остане няколко дни – ще поработи и ще си тръгне. Селянинът се изправя пред въпроса как да реагира. Той си дава сметка, че на прозореца му е почукал морален проблем, проблем на човек, комуто е отказана човештина, почукал е голям хуманитарен казус. Извечният проблем, превърнал се в неотменна участ на хиляди поколения: проблемът за временното надмощие на злото, проблемът за гонения и преследвания. В такъв миг човек застава пред необходимостта да изпита себе си, да конфронтира собствената си нагласа с моралния императив. Рискът да застанеш на страната на доброто – на страната на преследвания, – е бил винаги голям. При все това в годините 1939 – 1945 мащабите на този риск са били несравнимо по-големи. Обективно погледнато, изглежда, че са съществували четири възможности за разрешаването на тази дилема: първата – в съответствие с наложената от агресора окупационна „наредба“ да предадеш евреина в ръцете на палачите, което е било равносилно на смъртна присъда; втората – да не го предадеш, но и да не му помогнеш; третата – да му окажеш еднократна помощ; четвъртата – да го вземеш под грижите си и да го подслониш за по-дълго време¹⁷⁾. Засега липсват резултати от изследвания, които да установят недвусмислено на колко лица поляците оказват еднократна или дълго-временна помощ¹⁸⁾. Не са правени също така подробни изследвания, позволяващи да се определи колко поляци се подчиняват на нечовешките наредби на окупатора и са отговорни за смъртта на предадените от тях хора. Има и такива, които чрез шантаж изнудват пари от лица, предоставили убежище на евреи¹⁹⁾. Че такива случаи е имало, сочат, между другото, съдържащите се в разпоредбите на полските нелегални власти предупреждения, че подобни деяния няма да бъдат толерирани. Това потвърждават и случаите на издадени смъртни присъди от структурите на нелегалната държава срещу т. нар. *шмалцовничество* (от *szmalec* – разг. *мангиза*: вид шантаж, искане на откуп от укриващи се евреи или от помагащи им поляци под заплаха, че ще бъдат издадени на немците – б. пр.)²⁰⁾.

По въпроса за подпомагането на евреи от страна на поляци Шимон Датнер пише следните думи: *Благодарение жертвената помощ на полското общество, на неговите най-добри синове и дъщери, в най-тежки условия и обстоятелства те съумяха да спасят около 100 хил. евреи. [...] А колко поляци и полякини – млади хора, старци и деца – загинаха. [...] Понякога палачите заповядваха разстреляните поляци и евреи да бъдат заравяни в общ гроб. Тази трагична обща съдба на поляците и евреите има своя голям емоционален, морален, исторически, политически резонанс*²¹⁾.

За помощ, оказана на евреи, от ръцете на немските окупатори загиват повече от 700 поляци (някои изчисления сочат, че те са били около 1500), а голям брой биват изпратени в концентрационни лагери или репресирани по друг начин²²⁾.

Според изследванията на цитирания историк 80 процента от лицата, убити за подпомагане на еврейското население, са жители на селата. Сред тях най-голям е броят на живеещите в Краковското и Жешовското воеводство²³⁾. В Жешовския регион (т. е. в днешното Подкарпатско воеводство) е разположено село Маркова, в което е живяло осемчленното семейство Улма, разстреляно от германците за укриване на евреи.

Историята на евреите от Маркова

Маркова е основано във втората половина на XIV век, по време на царуването на Кажимеж Велики, когато там биват доведени немски заселници. Полонизацията на езика настъпва през XVI и XVII век²⁴⁾, а полското национално самосъзнание се развива напълно през XIX век²⁵⁾. Селището е голямо и относително заможно. Предаването на земята във владение на тамошните жители и въвеждането във втората половина на XIX век на местно самоуправление развива у тях способността да се грижат самостоятелно за интересите на селото. В края на XIX и началото на XX век в Маркова се създават едни от първите селски кооперации в Полша²⁶⁾.

От началото на XX век най-голямо политическо влияние в Маркова имат селските партии: полската селска партия „Пяст“, а по-късно Селската партия. През 30-те години на XX век местното население взема масово участие в селските стачки и демонстрации срещу тежкото икономическо положение и ограничаването на демокрацията.

В междувоенния период Маркова наброява 4500 жители. Те внасят своя принос в създаването през 1933 г. на Народния университет в съседното село Гач. С откриването на Университета в Маркова започва наплив на интелигенция със селски произход, която в голяма степен допринася за основаването там през 1935 г. на първата селска Здравна кооперация в Полша²⁷⁾.

Благодарение на споменатите инициативи във втората половина на 30-те години в община Маркова се сформира просветено общество, съставено от местната интелигенция и селския елит. Успехите в кооперативната дейност стават извор на вдъхновение за нови идеи – издаването в Маркова на общополско женско списание. В периода от април до август 1939 г. излизат четири броя на месечника *Kobieta Wiejska* („Селска жена“ – б. *np.*), чийто редактор става Ханна Чекотова – съпруга на лекаря от марковската Здравна кооперация. С неговото създаване се ангажира и Зофия Солаж, по-късно автор на химна на Селските батальони (нелегалната съпротива на народното движение) – *Do boju o Polskę Ludową*²⁸⁾ („На бой за Народна Полша“ – б. *np.*).

* * *

В това голямо и заможно село живеят и евреи. Според статистиките, изготвени на базата на общото преброяване от 1931 г., в селата от Пшеворска околия живеят 1030 евреи, т.е. 2 процента от цялото население. Повечето евреи

обитават малките градове на тази околия, съставлявайки почти 30 процента от техните жители²⁹⁾.

В преброяването от 1921 г. фигурира информация, че сред населението на Маркова 126 души са декларирали принадлежността си към юдейското изповедание³⁰⁾. В по-късните години броят на евреите в Пшеворска околия в резултат на миграцията и емиграцията намалява с около 6 процента. Така че с голяма степен на вероятност може да се приеме, че в 1939 г. в Маркова живеят около 120 лица с еврейски произход³¹⁾. Данните, установени въз основа на днешни разговори с възрастни жители на селото, потвърждават горните изчисления. От думите на свидетели става ясно, че в Маркова е имало от двадесет и няколко до най-много тридесет еврейски семейства³²⁾.

Марковските евреи имат три молитвени дома (Bet ha-midrash)³³⁾. На по-големите празници обаче те ходят в синагогата в Ланцут. След смъртта си биват погребвани на еврейските гробища, разположени в близките градове.

Установената топография на местообитанието на еврейските семейства в Маркова показва, че техните домове не са били скупчени на едно място, а – с изключение на две места – са били разпръснати из цялото село. В западната част на Маркова, наречена Горна, една до друга са стояли три еврейски къщи, наричани разговорно *колонията*. В частта на селото, определяна като Долна, разположена на изток от църквата и на юг от река Маркувка, на страничната улица на разстояние един километър между полските домове се издигали седем еврейски къщи³⁴⁾. Ето защо тази махала била наречена Кажимеж по аналогия с краковския Кажимеж, където живеели главно изповядващи юдаизма. Това наименование функционира в Маркова и до днес³⁵⁾.

Марковските евреи, подобно на събратята си в другите села, се занимават предимно с търговия. Изкупуват земеделска продукция, селскостопански животни, плодове, държат магазини с промишлени стоки. Няколко еврейски семейства от Маркова обработват земя, така както полските жители на селото. В 1931 г. евреите земеделци имат 36 хектара земя, което представлява малко над 1 процент от общата площ на земите³⁶⁾. В местната еврейска общност има също така лице, което преподава на децата религия и история на техния народ³⁷⁾.

Отношенията между поляците и евреите, общо взето, се развиват нормално. При все това поради религиозните и културните различия двете общности по собствена воля живеят една до друга, без да се смесват. Един от жителите на Маркова определя евреите като *странна общност, която, в интерес на истината, не беше затворена, но за да ги посетиш, трябваше да си поканен. Техният дом беше тяхната крепост*³⁸⁾. Според данни непосредствено преди избухването на войната през учебната 1938/1939 в селското училище в Маркова има 22 ученици от еврейски произход³⁹⁾. От свидетелствата на техни полски съученици става ясно, че те са се учили по-добре от тях, особено им се удавали чуждите езици. Съучениците изтъкват също така, че отношенията между де-

пата се развивали добре: *Ако и да имаше конфликти, те бяха подобни на тези в днешните училища*⁴⁰⁾. По друг начин си спомня ученическите години Йозеф Ризенбах, който до 1939 г. завършва четири класа, а по-нататъшното му образование става невъзможно, понеже немците забраняват на еврейските деца да ходят на училище. Той констатира, че преди войната учениците от еврейски произход биват дискриминирани по религиозни причини от полските си съученици и някои учители⁴¹⁾. В периода на Страстната седмица за съществуващото разделение напомнял обичаят младежите да обесват на дърветата пред еврейските домове *чучело на Юда*, което по един не особено изискан, обиден начин напомняло за библейската история. Този обичай – възприеман с неодобрение от част от населението, особено по-възрастното – трябвало да напомня, че точно евреите са убили Христос⁴²⁾. Следвали протести на еврейските семейства, които многократно викали полиция или отивали да се жалват на родителите на невръстните извършители на подобни деяния⁴³⁾.

* * *

Избухването на Втората световна война отваря драматична глава в историята на селото. След завоюването на Полша германците въвеждат ново административно деление. По време на окупацията община Маркова влиза в състава на Ярославска околия, оглавявана от немски околийски управител (*Kreishauptmann*)⁴⁴⁾. Организирана е немска полиция, както и полиция, съставена от поляци, т.нар. синя полиция. За поддържането на *реда* на селските територии и в по-малките градове е сформирана жандармерия, влизаща в състава на охранителната полиция (*Ordnungspolizei*). До 1941 г. синята полиция в Маркова е под надзора на жандармерийските участъци в Ярослав и Пшеворск⁴⁵⁾. На 1 януари същата година в Ярославска околия са открити нови участъци, в т.ч. един в Ланцут, в чийто обхват влиза и Маркова. До края на окупацията начело на ланцутската жандармерия стои поручик (*Leutnant*) Айлерт Дикен (*Eilert Dieken*)⁴⁶⁾, родом от Северозападна Германия. Един от подчинените му жандармеристи е кандидат-редник (*anw. d. Gendarmerie*) Йозеф Кокот (*Josef Kokott*)⁴⁷⁾, служил там през целия период на съществуването на участъка. Началството върху тях се упражнява от околийския жандармерийски взвод (*Gendarmerie Zug*) в Ярослав⁴⁸⁾.

Въпреки че дотогавашното деление на общини и села се запазва, в същото време биват ликвидирани селското и общинското самоуправление. Запазени са функциите на кмета на общината и селския кмет, които преминават под пряко разпореждане на немските околийски управители. Кмет на община Маркова до март 1942 г. е изпълняващият тази длъжност още преди войната Юзеф Шатковски, после до март 1943 г. – Владислав Урбан, а по-късно, до края на окупацията – Михал Баракаша. Нито един от тях не е родом от Маркова и не живее там. Кмет на село Маркова до 1943 г. е Анджей Куд, а след него – Теофил Келар⁴⁹⁾.

Животът в селото се променя. Терорът, полицейският час, реквизициите, принудителните публични служби за опазване на реда, депортациите в Германия за принудителен труд, набирането на млади хора в Строителната служба се превръщат в ежедневие⁵⁰⁾. В 1939 и 1940 г. селото трябва да осигури подслон на поляците, изселени от земите, присъединени към Третия райх, а от лятото на 1943 г. в селото започват да прииждат много хора от източните територии на окупирана Полша, спасяващи се от украинските националисти⁵¹⁾.

Маркова е добре организирано кооперативно село, с хубави, различни от околните села къщи, а неговите жители, повечето от които (70 процента) носят немски фамилии, от поколения са известни с нежеланието си да приемат хора от други села в своята общност. По тази причина Маркова заедно с три други близки села попада в полезрението на създадения в Краков Институт за германски изследвания на Изток/Институт за изследвания на германския Изток (*Institut für Deutsche Ostarbeit*), който предприема изследвания върху средновековните немски поселища на земите, включени в състава на Генерал-губернаторството. В периода 1940 – 1942 в Маркова пристигат сътрудници на Института, които изследват не само антропологичните особености в телесния строеж на местното население, напр. формата на черепа, но се интересуват и от етимологията на фамилиите и спецификата на конструкцията на построените там къщи⁵²⁾. Резултат на тези изследвания е книгата на Гизела Хилдебранд (*Gisele Hildebrandt*), в голямата си част посветена на Маркова. При все че на базата на споменатите *изследвания* се стига до заключението, че марковяните могат да бъдат подложени на регерманизация, немските агитатори, убеждаващи ги да подпишат фолкслистата (списък на немското население в полските земи – *б. пр.*), не постигат никакви резултати⁵³⁾.

Както в цялата страна, така и в Жешовския регион, в отговор на немското управление се изграждат полски нелегални военни и политически структури. В Маркова се организира Съюзът за въоръжена борба, а по-късно Селските батальони. Във военната структура общинското подразделение на Армия Крайова в Маркова е известно под криптонима „Мариан“. То е прикрепено към Пшеворски окръг, който, на свой ред, е подчинен на инспектората Пшемишл (Ярослав). За комендант на подразделението в общината е назначен Антони Джвежински „Риса“. На територията на цялата община (преди съединяването на Селските батальони с Армия Крайова) действат около 100 бойци на АК⁵⁴⁾.

Вече в края на 1939 г. дейците на Селската партия и на Съюза на селската младеж на РП „Вичи“ в Маркова създават в общината и в селото нелегални партийни структури, т.нар. тройки. В 1942 г. функционират и общински структури на Селските батальони (под командването на Михал Улма „Камъка“), а по-късно и на Народната стража за сигурност (начело на която застава Мечислав Пелц „Кожуховски“). В Маркова биват сформирани два взвода на Селските батальони с обща численост от 74 души⁵⁵⁾.

В навечерието на войната (1939) в Подкарпатието, т. е. в региона, в който е разположена Маркова, живеят най-малко 120 хил. евреи. Още по време на почти двумесечното военно управление на Вермахта около 1200 биват избити при различни обстоятелства⁵⁶⁾. Близко 21 хил. евреи (в т.ч. част от жителите на Ланцут и околностите) биват принудени да напуснат домовете си и да се преселят в земите, анексирани от Съветския съюз. В първите дни на окупацията германците изгарят синагогата в Пшеворск, като в намеренията им влиза и унищожението на синагогата в Ланцут, последната обаче оцелява благодарение застъпничеството на местния аристократ Алфред Потоцки⁵⁷⁾. Както в други части на Генерал-губернаторството, така и тук антиеврейските наредби бързо влизат в сила. За евреите става невъзможно да упражняват повечето професии, с които се препитават преди войната⁵⁸⁾. По думите на Йозеф Ризенбах неговите родители трябвало периодично да разквартируват германци в дома си, да им предадат кожусите, одеялата и ценностите си. Той си спомня също така, че през зимата били откарани в намиращия се на 10 км град и заставени да разчистват пътищата от снега, без да им бъдат осигурени храна и възнаграждение⁵⁹⁾.

Немците реализират своята програма спрямо евреите, като създават лагери за принудителен труд. В Подкарпатието са създадени 22 такива лагера. Условията за живот в тях са крайно сурови. Затворниците биват принуждавани да вършат най-тежките пътностроителни и горски работи, както и дейности, свързани с военната промишленост⁶⁰⁾.

Във втората половина на 1941 г. в Подкарпатието започват да се създават гета. До 1942 г. те са 17 на брой, като част от тях биват затворени, подобно на гетата във Варшава и Краков⁶¹⁾. Не след дълго германците пристъпват към окончателното ликвидиране на еврейската общност. От средата на юли до средата на декември 1942 г. в източната част на Краковския дистрикт се провежда акция под ръководството на *SS-Hauptsturmführer* Мартин Феленц (Martin Fellenz) – шеф на щаба на командването на СС и полицията в същия дистрикт. Тогава евреите от някои населени места биват преселени в по-малките градове, където се извършва селекция. Младите и здравите ги изпращат в трудови лагери, останалите биват избити или транспортирани до лагера на смъртта в Белжец, който се превръща в най-голямото място на мъченичество на подкарпатските евреи. В много села евреите биват разстрелвани без селектиране⁶²⁾. Такава е ситуацията в Ярославска околия. От някои населени места, напр. от Ланцут, Лежайск или Радимно, през юли и август 1942 г. евреите биват изпратени в лагера в Пелкине, за да бъдат извозени от там след няколко седмици в Белжец⁶³⁾.

За еврейското население в градовете втората половина на 1942 г. е последният шанс за по-масово бягство и намиране на някакво убежище, по-късно това се удава само на единици⁶⁴⁾. В това време бегълци от градовете се поя-

вяват и в Маркова. Но и там не е безопасно. Много марковяни си спомнят, че още преди операция „Райнхард“⁶⁵⁾ немските функционери извършват множество грабежи и убийства на евреи (сред първите им жертви е един болен мъж). Най-често тези престъпления се извършват от старши стражар Константи Киндлер от Маркова, фолксдойч родом от Великополша. Така той вижда за себе си възможност за кариера и награда под формата на служба в немската жандармерия⁶⁶⁾. Често посещава Голдманови – едно от по-богатите еврейски семейства, като им иска пари и други материални ценности. След неговите набези Естера Голдман, предусещайки мрачното бъдеще, казва на съседите си: *Нас, евреите, ще ни изядат за закуска, вас, поляците, ще ви изядат за обяд*⁶⁷⁾. От ръцете на германците по онова време загиват вероятно от няколко до двайсетина марковски евреи, в т.ч. седемчленното семейство на Бенямин Мюлер⁶⁸⁾. По чудо тогава се спасява невръстната Ида Голдман, която по време на разстрела успява да се изтръгне от ръцете на палача и се скрива в нивите. Там на нея се натъква Франчишек Домка – войник от АК от Новошелце. Благодарение на него тя преживява войната. Домка взема Ида под своя закрила и я поверява на грижите на едно бездетно семейство.⁶⁹⁾

През пролетта на 1942 г. задължават живеещите в Маркова евреи да подадат заявления за издаването на *Kennkarte* (идентификационна карта), в резултат на което те биват надлежно вписани в регистър⁷⁰⁾.

В началото на август 1942 г. в Ланцут и околностите му германците присъпват към операция „Райнхард“, главен изпълнител на която е немската жандармерия. Първоначалните намерения са всички евреи от околностите да бъдат концентрирани в лагера в Пелкине, като впоследствие част от тях да бъдат извозени в лагера на смъртта в Белжец, а останалите да бъдат разстреляни на място⁷¹⁾. И така, започва извозването на евреите от Ланцут и от околните села, в т.ч. от Маркова. През август германците издават забрана там да пребивават евреи. През няколко дни немската жандармерия проверява дали заповедта се спазва стриктно. Действията на синята полиция се контролират, както и изпълнението на немските разпоредби от страна на кмета и подчинените му лица, т.е. назначените със заповед на немците районни отговорници, патрули и заложници.⁷²⁾

Пак през август немците заповядват на местните селяни да дойдат с каруците си, за да извозят евреите, като казват на последните, че става въпрос за работа. Навярно повечето от тях още тогава са наясно, че това е път към смъртта. При все това на призива на германците се отзовават – по различни данни – 6 или 8 евреи от Маркова⁷³⁾. Няколко десетки други, очаквайки да бъдат репресирани за неизпълнение на разпореждането, бягат от своите къщи в нивите или се укриват в съседски стопански постройки, понякога със съгласието на самите съседи, понякога без знанието на собствениците. Търсейки убежище извън селото, те се връщат там вечерта, молейки за храна и място за нощуване. Една от групите се укрива в горите в Хусув, друго четиричленно

семейство, наричано Рифките⁷⁴⁾, с помощта на Юзеф Улма си построява скривалище на един скат, недалеч от потока. Най-малко едно еврейско семейство (Ризенбах) е предупредено за опасността от депортация от двама служители на синята полиция от близкия участък.

При все това много от селяните се опасяват да оказват каквато и да е помощ, знаейки, че това се наказва със смърт. Има и такива, които се подчиняват на немските наредби и отвеждат евреи в участъка на синята полиция⁷⁵⁾. Ситуацията се утежнява и от факта, че немските жандармеристи заедно със синята полиция извършват внезапни проверки в селото за укриващи се евреи. Един от тях, не можейки да намери подходящо убежище пред настъпващите все поголеми студове, в отчаянието си се предава сам в участъка. От укриващите се жени най-малко една умира от изтощение.

Немците си дават сметка, че въпреки техните наредби много евреи продължават да пребивават както в очертанятия на Маркова, така и в други села, а също така и в околните ниви и гори. В началото на декември 1942 г. в съседния Хусув се организира издирване на такива лица. Скоро същото се извършва и в Маркова. В неделя на 13 декември немците заповядват на кмета Анджей Куд да започне акция по издирване на укриващи се евреи. Той не може да откаже изпълнението на заповедта, без да се изложи на сурови репресии, в т.ч. и смъртно наказание, но – което е важно – същия ден преди пладне кметът информира публично жителите, възползвайки се от редовните съобщения, които всяка неделя обявява пред църквата⁷⁶⁾. Предупредени по този начин, селяните, укриващи евреи, могат да запазят висока бдителност и да замаскират по-добре скривалищата. Известно е, че така постъпват семейство Бар веднага щом се връщат от църквата. При тях се укриват Ризенбахови, а Франчишек Бар подготвя ново скривалище за Якуб Айнхорн⁷⁷⁾.

Изпълнявайки немското разпореждане за издирване на укриващи се евреи, кметът определя пожарникари, патрули и районни отговорници, като при отказ ги застрашава дори смъртно наказание⁷⁸⁾. Последните, на свой ред, трябва да посочат в поверените им райони лицата, които следва да вземат участие в издирванията. Разпитваните след войната очевидци най-често съобщават, че в описаните дейности участват главно пожарникари (това се потвърждава и от показанията, снети много по-късно, през 2003 г.), освен тях патрули, заложници, районни отговорници, а понякога дори *цивилно население*. Към последната категория несъмнено спадат споменатите по-горе заложници и районни отговорници. Трудно е да се определи с точност колко хора участват в акциите по издирване на укриващи се евреи, но по всяка вероятност те са не по-малко от 26. Имайки предвид случилото се няколко дни по-рано в Хусув, преследвачите е трябвало да си дават сметка, че заловените евреи почти сигурно ще бъдат ликвидирани от германците.

Не е ясно дали в издирването, проведено на 13 декември 1942 г., е участвала и синята полиция. За нейно участие споменават очевидци, но едва след войната, когато започва серия наказателни процеси срещу лица, обвинени за участие в подобни издирвания⁷⁹⁾. Съденият след войната Анджей Ревер⁸⁰⁾ признава, което се потвърждава в някои свидетелски показания, че по време на издирването на евреи в Маркова е пребивавал *гестаповецът Фришко*⁸¹⁾. Независимо дали споменатата информация е достоверна, не подлежи на никакво съмнение, че преследването на евреи се извършва по заповед на германците. Не е възможно да бъде установен точният брой на лицата, заловени на 13 декември. Най-вероятно са били 17. Можем обаче да констатираме, че сред тях са: братята Айнхорн – Маркел, Абрахам, Нухим⁸²⁾, както и две техни сестри с неустановени имена⁸³⁾, Ривка Тенцер с двете си дъщери и внучката си⁸⁴⁾, Зелик с жена си и двете си деца⁸⁵⁾, семейство Найдерг⁸⁶⁾, а също така един мъж, укриващ се под фалшива самоличност с документи, издадени на името на Станислав Чолкош⁸⁷⁾.

Заловените евреи биват затворени от синята полиция в т. нар. общински арест, находящ се на главния кръстопът в Маркова. Там престояват цялата нощ на 13 срещу 14 декември. Рано сутринта в селото пристигат немски жандармеристи. Те извеждат всички задържани и ги разстрелват в един стар ров (впоследствие място за погребване на животни), където по време на войната се извършват екзекуциите. В 1947 г. телата на жертвите са ексхумирани и препогребани на гробището в Ягела-Нехчалки⁸⁸⁾.

* * *

След събитията от декември 1942 г. много селяни от Маркова въпреки немските забрани продължават да дават убежище на евреи. Михал и Мария Бар, живеещи с децата си Стефания, Янина, Вероника, Антонина и Антоним, укриват Хаим и Ружа Лорбенфелд и дъщеря им Пеша⁸⁹⁾. Споменатите вече Юзеф и Юлия Бар, живеещи с дъщеря си Янина, укриват семейство Ризенбах: Якуб и Ита, както и сина им Йосек и дъщерите Геня и Маня⁹⁰⁾. В дома на Антони и Дорота Шилар, живеещи заедно с децата си Зофия, Хелена, Еугениуш, Франчишек и Янина, от януари 1943 г. се укриват 6 души от семейство Велц: Мириам и децата ѝ Монека, Абрахам, Решка и Арон, в т.ч. жената на последния – Шърли, а подир няколко месеца към тях се присъединява няколкогодишният син на Арон и Шърли – Леон⁹¹⁾. В дома на Михал и Катажина Цвинар, които се грижат за внука си Ян⁹²⁾, успява да оцелее евреин, използващ името Владислав (може би това е бил Мозес Райх⁹³⁾, който след войната разказва, че се е укривал в Маркова). Якуб Айнхорн (Jakub Einhorn) първоначално се укрива на смени в Хусув и Шетеш, както и в Маркова, където разполага с няколко скривалища. На първо време се възползва от помощта на Михал и Виктория Древняк, живеещи с децата си Антоним и Юзеф, както и от помощта на Катажина Бар, нейния син Франчишек Бар и дъщеря ѝ Стефания Бар (последната в същото време се грижи за дъщеря си Хелена). След смъртта на Ми-

хал Древняк в 1943 г. Якуб Айнхорн намира ново убежище у Ян и Вероника Пшибилак, живеещи с децата си Бронислав и Зофия⁹⁴). По свидетелството на вдовицата на Якуб – Еугения Айнхорн (вече след края на войната), у семейство Пшибилак се укрива и друго тричленно еврейско семейство, приятели на Айнхорн⁹⁵). От лятото на 1943 г. в стопанството на Ян и Хелена Цвинар, живеещи с дъщерите си Мария и Чеслава, пребивава и работи Абрахам Сегал, който се представя като Роман Калишевски. От кореспонденцията от 50-те години на XX век става ясно, че работодателите по някое време научават за еврейския му произход, но продължават да го укриват. Опасността е двойно по-голяма, тъй като Цвинар в същото време е член на ръководството на нелегалното народно движение в Пшеворска околия, а в един от прихванатите доноси пише, че *е превратаджия и народен главатар*⁹⁶).

Най-многобройната група евреи се укрива при семейство Улма. Единствените те в цяла Маркова понасят жестоките последици от своя избор. Немците ги разстрелват заедно с тези, на които помагат.

Съдбата на семейство Улма

Юзеф Улма е роден на 2 март 1900 г. в Маркова в бедно селско семейство. Неговите родители – Марчин и Франчишка, по баща Клуз, са земеделци, имат 3 хектара стопанство и живеят в неголяма дървена къща. Юзеф завършва четири класа в общообразователното училище, в 1921 г. е повикан в армията за отбиване на редовна военна служба. На 29-годишна възраст започва да посещава селскостопанското училище в Пилзно, което завършва с много добър успех. Става ревностен пропагандатор на отглеждането на плодове и зеленчуци, което не е широко разпространено по селата. Разполагайки с по-малко от 1 хектар земя, отделя част от нея за първия в Маркова овощен разсадник. Оттогава продажбата на овощен посадъчен материал става един от източниците му на препитание. Вероятно благодарение на Юзеф Улма в Маркова се появяват ашладисани ябълки. Той е новатор не само в областта на градинарството, но и в отглеждането на пчели и копринени буби. Запазени са две дипломи, които е получил по време на Околийската селскостопанска изложба в Пшеворск, организирана в 1933 г. от тамошното Окръжно селскостопанско дружество. Първата му е връчена за *изработване на новаторски кошери и саморъчни пчеларски пособия*, втората – *за образцово отглеждане на копринени буби и създаване на диаграма, отразяваща техния живот*. Особено втората дейност, датираща от 1930 г., събужда интерес не само сред жителите на Маркова, но и на околните села. Дори Анджей Любомирски – пшеворски поземлен магнат (ordynat), заедно с околийския управител посещава Юзеф Улма, за да види копринените му буби и черничеви дървета⁹⁷).

Най-голямата страст на Юзеф Улма е фотографията. Разширявайки познания си от книги и списания, той може самостоятелно да сглоби фотографския си

апарат (впоследствие разполага и с професионално фабрично произведено оборудване). Прави хиляди снимки. Много от тях са се запазили в частни сбирки на марковяни. На тях Улма запечатва всекидневния живот на селските жители – полски работи, бракосъчетания, сватби, първи причастия, кръщенета, както и обществени събития, напр. участия на хорове, оркестри, театрални представления. Прави снимки и по поръчка. На много от тях представя най-близките си. Запазени са трогателни снимки на жена му, децата и други членове на семейството. Фотографира ги, както и себе си, в различна обстановка, често пъти по време на работа. Благодарение на това знаем повече за живота им.

Запазила се е и част от книгите от личната му библиотека, в т.ч. *Dzieje biblijne Starego i Nowego Przymierza* („История на Стария и Новия завет на Библията“ – б. np.), *O drenowaniu* („За дренирането“ – б. np.), *Podręcznik elektrotechniczny* („Учебник по електротехника“ – б. np.), *Podręcznik fotografii* („Учебник по фотография“ – б. np.), *Wykorzystanie wiatru w gospodarce* („Използване на вятъра в селското стопанство“ – б. np.), *Radiotechnika dla wszystkich* („Радиотехника за всички“ – б. np.), *Przyroda i technika* („Природа и техника“ – б. np.), *Dzicy mieszkańcy Australii* („Дивите жители на Австралия“ – б. np.), *Atlas geograficzny* („Географски атлас“ – б. np.), *Słownik wyrazów obcych* („Речник на чуждите думи“ – б. np.). Някои от тях са снабдени с печат – екслибрис: *Biblioteka domowa – Józef Ulma* („Домашна библиотека – Юзеф Улма“ – б. np.). Абониран е за списание *Wiedza i Życie* („Знание и живот“ – б. np.)⁹⁸. Богатото разнообразие от заглавия свидетелства за широкия му кръгзор – от актуални и прагматични знания за селскостопанския живот до описания на чужди страни и култури. Научената информация прилага в практиката – освен фотографския апарат той конструира и машина за подвързване на книги, радио и малка вятърна електроцентрала, служеща в т.ч. за зареждане на акумулатора, благодарение на който пръв в родното село осветява дома си не с газова лампа, а с електричество.

Юзеф Улма намира време и за обществена дейност. Той се свързва с две младежки движения, действащи активно в междувоенна Маркова. Първоначално сътрудничи в Католическото сдружение на младите мъже, а по-късно в Съюза на селската младеж на РП „Вичи“, където помага като библиотекар и фотограф. Заради дейността си във втората организация влиза в конфликт с марковския свещеник отец Владислав Тричински, който счита ССМ на РП „Вичи“ за левееща се и прокомунистическа организация. Юзеф има възможност за чести разговори с дейците на Селската партия, както и със свързаните с нея кооператори, в т.ч. с Игнаци Солаж, който по съседски, през два парцела, организира Здравна кооперация⁹⁹. За известно време изпълнява длъжността ръководител на Млекарската кооперация в Маркова¹⁰⁰.

На 35 години се жени, осъществявайки стремежа си към семеен живот. Негова избраница е по-младата с 12 години Виктория Немчак (Wiktoria

Niemczak). Тя също е родена в Маркова на 10 декември 1912 г. като седмо дете на Ян и Франчишка, по баща Хома. Сплотеното и живеещо в любов семейство Улма бързо се сдобива с многобройно потомство. В продължение на седем години на бял свят идват едно подир друго техните деца: Станислава (род. 18.VII.1936), Барбара (род. 6.X.1937), Владислав (род. 5.XII.1938), Франчишек (род. 3.IV. 1940), Антони (род. 6.VI.1941) и Мария (род. 16.IX.1942). Виктория се грижи за дома и децата, което потвърждават направените от съпруга ѝ снимки. Тя участва и в курсовете, организирани в рамките на Селския народен университет в Гач¹⁰¹).

Улмови не са в състояние да изхранят толкова многобройна челяд с малкото си стопанство. Въпреки силната връзка с родната Маркова те решават да рискуват и да започнат нов живот на друго място. В 1938 г. купуват 5 хектара чернозем във Войславице край Сокал. Парите за сделката идват от продажбата на движимо имущество и неголеми спестявания. До пренасяне обаче не се стига поради избухването на войната. През септември 1939 г. Юзеф взема участие в отбранителните военни действия. По време на войната е войник в местните Селски батальони¹⁰²).

* * *

Неизвестни са обстоятелствата, при които в дома на Улмови се появяват осем евреи: Саул Голдман с четиримата си големи синове (наричани разговорно Шалите)¹⁰³, както и двете дъщери и внучката на Хаим Голдман от Маркова – вероятно Леа (наричана също Лайка) Диднер с дъщеря с неизвестно име, и Геня (наричана също Голда) Грюнфелд¹⁰⁴). Улмови ги приемат по всяка вероятност в края на 1942 г.

За семейство Голдман, от което произхождат жените, укриващи се при Улмови, се знае сравнително повече. Негова глава е средно заможен евреин на име Хаим. Заедно с жена си Естера те се занимават със стопанството си от няколко хектара и с търговия в неголямо магазинче в Маркова, разположено на кръстовището на пътищата за Канчуга, Ланцут и Пшеворск. Хаим и Естера имат най-малко четири дъщери. Първата – Леа, заедно с мъжа си и едното или двете им деца живее при родителите си. Втората – Голда, също е омъжена и живее в семейната си къща без мъжа си, който в качеството си на търговски агент обикаля цяла Полша (предполага се, че не са имали деца). По-малките дъщери Хана и Матилда по време на най-голямата опасност се укриват вероятно заедно с родителите си в съседни села, където навярно са убити¹⁰⁵).

Информациите за Голдманови от Ланцут са оскъдни. Саул търгува с добитък, а жена му е Голда, по баща Салер. Познават го в Маркова, понеже той често идва в селото по търговски дела. По време на войната е на около 70 години. Един от големите му синове, който се укрива при Улмови заедно с баща си и тримата си братя, участва в отбранителните действия през септември 1939 г.¹⁰⁶

Трудно е да се определят подбудите, от които се ръководят Улмови, приютивайки под покрива си евреи. Това вероятно са повелята за любов към ближния, състраданието, както и съзнанието, че отказът на помощ би означавал смъртна присъда за поставените извън закона хора. В 1942 г. Улмови неведнъж стават свидетели как на съседния парцел – гробището за умрели животни, немците разстрелват евреи. Можело ли е да съществува и друга причина, която да ги подтикне към такова решение, напр. възнаграждение за предоставеното убежище, тъй като, както е известно, многодетното семейство Улма е било бедно? Изглежда, че евреите от Ланцут не са носели със себе си големи ценности. От друга страна, дъщерите на Хаим Голдман, произлизащи от относително богата за селските условия фамилия, вероятно са притежавали някакви ценности, които са били предназначени за издръжката на цялото домакинство. По-късно на гърдите на убитата Голда намират кутийка със златни скъпоценности, което може да свидетелства за това, че Улма не е искал от тях възнаграждение.

Приемайки евреи, Улмови са могли да разчитат на това, че благодарение на съвместната работа на няколко души в разцвета на силите си всички ще могат по-лесно да преживеят тежкото военно ежедневие. Известно е, че Юзеф Улма заедно с евреите се занимава с щавене на кожи, които той продава в големи количества, припечелвайки пари за осигуряване на прехраната, понеже повечето от средствата, които Улмови спестяват преди войната, биват инвестирани в земя във Войславице.

Въпреки значителната си отдалеченост от съседните стопанства фактът, че Улмови укриват евреи, не остава задълго скрит. Голямото количество храна, което Виктория купува, доставяните от Юзеф щавени кожи, както и честите посещения в къщата на хора, идващи да се снимат за идентификационни карти, не допринасят за опазването на тайната. Остава загадка кой и защо е донесъл на немците за укриващите се при Улмови евреи и дали е осъзнавал какви трагични последици ще има неговият донос за съдбата на стопаните. Благодарение на откритите, макар и непълни документи на нелегалната съпротива може с голяма правдоподобност да се възпроизведе как се е стигнало до трагедията на 24 март 1944 г.¹⁰⁷⁾

Подпомаганото от Улмови семейство Голдман преди войната и в началото живеят в Ланцут. Давайки си сметка за приближаващото т.нар. окончателно решение, започват да търсят убежище. Такова им обещава Влоджимеж Леш¹⁰⁸⁾ – участъков в синята полиция в Ланцут. Той живее в предградията на Ланцут, недалеч от Голдманови, с които преди войната поддържа близки контакти, а по-късно срещу материална подкрепа им помага да се укриват. Може да се допусне, че когато Леш осъзнава, че за подпомагане на евреи немците не само заплашват със смъртно наказание, но и го изпълняват, Голдманови е трябвало да си търсят ново скривалище. Тогава те се отправят при Улмови – познати

стопани от Маркова, и там биват приети. Продължават обаче да навестяват Леш, искайки от него помощ срещу поверената в ръцете му част от ценните им вещи. Тъй като от известно време те не я получават, се опитват да възвърнат имуществото си – да го вземат или да получат в замяна друго имущество, явяващо се собственост на Леш. Запазените документи на нелегалната Народна стража за сигурност навеждат на мисълта, че опасявайки се да не загуби имуществото на евреите, Леш издава на колегите си от немската жандармерия скривалището на Голдманови. Информация за местопребиваването им той е можел да получи от самите тях, понеже все още ги свързвали добри отношения, можел е също така да я получи и от тайни агенти¹⁰⁹). Пълна увереност може да е придобил, когато е посетил Юзеф Улма, за да си направи снимка¹¹⁰).

* * *

Протичането на престъплението е установено въз основа на съдебните и контролно-следствените актове, които са се запазили в документите от процеса срещу единия от извършителите – Йозеф Кокот¹¹¹). В съдебните актове има протокол от разпита на очевидец на разстрела – коларя Едвард Навойски, който превозва немските жандармеристи до Маркова¹¹²).

От неговите показания става ясно, че малко след полунощ на 23 срещу 24 март 1944 г. от Ланцут потеглят най-малко 9 функционери: 5 жандармеристи и между 4 и 6 сини полицаи. Командващ групата е шефът на участъка в Ланцут поручик Айлерт Дикен. Другите жандармеристи са Йозеф Кокот, Густав Унбехенд, Михаел Джевулски и Ерих Вилде¹¹³). Установени са и две от фамилията на полицаите: Влоджимеж Леш и Еустахи Колман¹¹⁴).

Малко преди разсъмване каруците стигат до стопанските постройки на Улмови. Немците оставят коларите с конете по-назад и заедно със сините полицаи се насочват към къщата. Скоро проехтяват няколко изстрела. Първи, още докато спят, загиват двамата братя Голдман и Голда Грюнфелд. Очевидци на останалите разстрели са коларите, които биват повикани от немците, за да видят за назидание какво очаква поляците за укриване на евреи. Навойски вижда как убиват единия Голдман, после Лайка Диднер заедно с малкото ѝ дете, следващия мъж от семейство Голдман и накрая най-възрастния от тях. После пред къщата биват изведени Юзеф и Виктория Улма и там ги застрелват. Свидетелят разказва: *По време на разстрела на мястото на екзекуцията се чуваха страшни викове, вопли на хора, деца викаха родителите си, а родителите им вече бяха разстреляни. Всичко това правеше гледката потресаваща*¹¹⁵). Сред отчаяните викове на децата жандармеристите започват да се съветват какво да правят с тях. След размяна на реплики с колегите си Дикен решава, че трябва да бъдат застреляни. Навойски вижда как три или четири от децата Кокот убива със собствените си ръце. Думите, които той изрича на полски към коларите, се връзват дълбоко в паметта му: *Гледайте как умират полските свине, които укриват евреи*. Разстреляни са: Сташа, Баша, Владжо,

Франуш, Антош и Мариша. Виктория Улма в момента на смъртта си е в напреднала бременност. Само за няколко минути от ръцете на палачите загиват 17 души (в т. ч. и неродено дете).

Когато убиват последните жертви, в имота на Улмови пристига повиканият по-рано кмет Теофил Келар. По заповед на немците той води със себе си няколко души, които да погребат телата. Тъй като познава командира на престъпната операция поради честите проверки в Маркова, той го запитва защо са убили и децата. В отговор чува, че са го направили за доброто на жителите на Маркова: *За да си няма проблеми селото с тях.*

След кървавата разправа немците пристъпват към грабеж. Кокот нарежда на Франчишек Шилар – единия от доведените за изкопаването на гробовете, да претърси основно убитите евреи. Кокот наблюдава действията му, светейки с фенерче. Когато върху трупа на Голда Грюнфелд забелязва скритата на гърдите ѝ кутийка със скъпоценности, той казва: *Това ми трябваше*, и я скрива в джоба си. Другите немци са заети с разграбването на имуществото на Улмови. Вземат сандъци, дюшечи, легла, някои съдове, както и голямо количество щавени кожи. Тъй като заграбеното не се събира в каруците, пристигнали от Ланцут, немците нареждат да дойдат още две коли. Те пристигат от Маркова. Присъстващите по принуда жители на селото получават заповед да свалят убитите от тавана и да изкопаят голяма яма. Франчишек Шилар се приближава до един от немците и моли евреите и католиците да бъдат погребани отделно. Жандармеристът реагира агресивно. За това, че протака изпълнението на заповедта и иска да промени издаденото разпореждане, той започва да стреля по Шилар с автомата си, като надупчва държаното от него ведро. Най-накрая обаче немците се съгласяват да бъдат изкопани две ями. В едната са хвърлени телата на разстреляните поляци, а в другата – на евреите¹¹⁶).

При изкопаването на ямите шефът на групата палачи – Дикен, отива заедно с един от жандармеристите в участъка на синята полиция в Маркова, намиращ се няколкостотин метра по-нататък. Там порицава строго коменданта на участъка за това, че е допуснал присъствие на евреи на своя територия.

Накрая на лобното място е устроена почерпка. Нареждат на кмета да донесе водка, като жандармеристите и сините полицаи изпиват три литра. След заравянето на телата Кокот събира поляците, участвали в погребението, и им нарежда да пазят тайна: *Никой не трябва да узнава колко души са били застреляни. Знаете само вие и аз*¹¹⁷). После всички полицаи си тръгват заедно с натоварената на каруците плячка. Въпреки строгата забрана от страна на немците в продължение на една седмица, под прикритието на нощта, петима мъже разкопават ямата, в която са погребани Улмови, и като слагат телата им в ковчези, ги заравят отново. Един от тях казва: *Слагайки в ковчег трупа на Виктория Улма, установих, че е била бременна. Това свое твърдение основавам на факта, че от детеродните ѝ органи се подаваха главичката и гърдите*

на дете.¹¹⁸⁾ През януари 1945 г. телата на Улмови са пренесени на местното гробище, а две години по-късно телата на евреите биват ексхумирани и погребани на гробището в Ягела-Нехчалки.

* * *

Някои от извършителите понасят наказание за това престъпление, както и за други, извършени от тях. На 10 септември 1944 г. нелегалните въоръжени сили изпълняват смъртна присъда срещу Влоджимеж Леш – ревностния функционер на синята полиция. От друга страна, поручик Айлерт Дикен не само се изплъзва от справедливото наказание, но и се връща на работа в полицията в ГФР. Той вече не е между живите, когато през 60-те години в Западна Германия се заемат с престъпленията на немската жандармерия от Ярослав (никой обаче тогава не бива привлечен под наказателна отговорност)¹¹⁹⁾. Съдбата на Михаел Джевулски и Ерих Вилде не е установена.

Известно е обаче, че Йозеф Кокот бива издирен и осъден. От документите по неговото дело става ясно, че след като Германия завзема Чехословакия, той получава немско гражданство и постъпва във войската и жандармерията. От януари 1941 г. служи в жандармерията в Ланцут. По това време убива много невинни хора. След войната заживява в Чехословакия. През 1957 г. бива разпознат и предаден на полските власти. Процесът срещу него се провежда пред Воеводския съд в Жешов през юли и август 1958 г. Уличен е в редица единични и групови престъпления. Той не се признава за виновен за повечето от деянията, в които го обвиняват¹²⁰⁾. Кокот твърди, че действително е бил в групата жандармеристи, извършила разстрелите в Маркова, но през цялото време е охранявал коларите и по никого не е стрелял. Съдът, разполагайки с показанията на очевидци, не приема твърденията му. На 30 август 1958 г. съдът го признава за виновен в извършването на убийства и го осъжда на смърт. По молба на Кокот Държавният съвет на Полската народна република се възползва от правото за помилване, като заменя наказанието му с доживотен затвор. По-късно, във връзка с промяната на разпоредбите, присъдата му е намалена на 25 години лишаване от свобода. Две години преди изтичането на наказанието, на 16 февруари 1980 г., Кокот умира в затвора в Битом¹²¹⁾.

* * *

Жертвата на семейство Улма не е напразна. Благодарение на такива като тях успяват да оцелеят десетки хиляди невинни хора, които окупаторът възнамерява да унищожи. В Маркова други стопани спасяват живота на 21 евреи. Въпреки показната екзекуция, която е извършена почти пред очите им, те не се разколебават и не прогонват укриващите се при тях хора. Улмови, както и всички, оказвали помощ на евреите, са пример, че в името на любовта към ближния човек е способен да жертва дори собствения си живот.

През 1995 г. Институтът „Яд Вашем“ награждава посмъртно Юзеф и Виктория Улма с медал „Праведен сред народите“. През 2003 г. в Пшемиска епар-

хия започва, предшестван от няколкогодишна подготовка, процес на беатификация на семейство Улма, който понастоящем продължава във Ватикана. През 2010 г. президентът Лех Качински награждава посмъртно Юзеф и Виктория с Командорски кръст на Ордена на възродена Полша. В памет на семейство Улма на тяхно име е кръстено училището в Маркова, улици в Ланцут и Остроленка, както и единственият в Полша Музей на поляците, спасявали евреи, намиращ се в Маркова¹²²).

Почитайки паметта на героите на своята земя, жителите на Маркова издигат със собствени средства паметник, увековечаващ това трагично събитие и носещ послание на света. Паметникът е открит по случай шестдесетата годишнина от престъплението, на 24 март 2004 г. На каменна плоча са изсечени следните думи:

СПАСЯВАЙКИ ЖИВОТА НА ДРУГИ, ПОЛОЖИХА В ЖЕРТВА СВОЯ.
ЮЗЕФ УЛМА, ЖЕНА МУ ВИКТОРИЯ И ТЕХНИТЕ ДЕЦА:
СТАША, БАША, ВЛАДЖО, ФРАНУШ, АНТОШ, МАРИША, НЕРОДЕНО.
УКРИВАЙКИ ОСЕМ ПО-ГОЛЕМИ БРАТЯ ПО ВЯРА,
ЕВРЕИ ОТ СЕМЕЙСТВАТА
ШАЛ И ГОЛДМАН, ЗАГИНАХА ЗАЕДНО С ТЯХ В МАРКОВА
НА 24. III. 1944 Г.
ОТ РЪЦЕТЕ НА НЕМСКИ ЖАНДАРМЕРИСТИ.
НЕКА ТЯХНАТА ЖЕРТВА БЪДЕ ПРИЗИВ КЪМ УВАЖЕНИЕ
И ПРОЯВЛЕНИЕ НА ЛЮБОВ КЪМ ВСЕКИ ЧОВЕК!
ТЕ БЯХА СИНОВЕ И ДЪЩЕРИ НА ТАЗИ ЗЕМЯ
ЩЕ ОСТАНАТ В НАШИТЕ СЪРЦА
ЖИТЕЛИТЕ НА МАРКОВА
24. III. 2004 Г.

Превод от полски: Юлиан Божков

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Настоящият текст е публикуван на полски език като уводна статия в изданието от Института за национална памет и Института за стратегически изследвания албум: Szpytma M., Sprawiedliwi i ich świat. Markowa w fotografii Józefa Ulmy, wyd. 2 poprawione i uzupełnione, Kraków 2015, s. 15 – 34.
2. Żbikowski, A. (2006). Wstęp [в:] Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939 – 1945. Studia i materiały, red. A. Żbikowski, Warszawa, s. 7 – 14. В тази работа е приведена много богата литература, касаеща изстреблението на евреите и полско-еврейските отношения.

3. J. Żaryn, Elity obozu narodowego wobec zagłady Żydów [в:] пак там, s. 365 – 428.
4. M. Urynowicz, Zorganizowana i indywidualna pomoc Polaków dla ludności żydowskiej eksterminowanej przez okupanta niemieckiego w okresie drugiej wojny światowej [в:] пак там, s. 217; Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939 – 1945, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, Warszawa 2007; Księga sprawiedliwych wśród narodów świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu: Polska 1, Polska 2, red. I. Gutman, Kraków 2009.
5. Prekerowa, T. (1982). Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942 – 1945, Warszawa.
6. „Żegota”. Rada Pomocy Żydom 1942 – 1945. Wybór dokumentów poprzedzony wywiadem A. Friszke z W. Bartoszewskim, oprac. A. K. Kunert, Warszawa 2002, s. 18.
7. Пак там, s. 24; Matka dzieci Holocaustu. Historia Ireny Sendlerowej, oprac. A. Mieszkowska, Warszawa 2004, s. 161; B. Engelking, J. Leociak, Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście, Warszawa 2001, s. 249, 321.
8. M. Urynowicz, Zorganizowana i indywidualna pomoc Polaków dla ludności żydowskiej..., s. 217 – 218.
9. Пак там, s. 219.
10. Пак там, s. 220-221.
11. Pismo Rady Pomocy Żydom do delegata rządu w sprawie ograniczania funduszy przy równoczesnym wzroście liczby podopiecznych, Warszawa, 7. II. 1944 r. [в:] пак там, s. 286.
12. Matka dzieci Holocaustu..., s. 151 – 264.
13. Polacy – Żydzi 1939 – 1945. Wybór źródeł. Polen – Juden – Poles – Jews, oprac. A. K. Kunert, wstęp W. Bartoszewski, Warszawa 2001, s. 484 – 485.
14. „Żegota”. Rada Pomocy Żydom..., s. 52.
15. Bielawski, W. (1987). Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom. Warszawa, s. 115.
16. Datner, Sz. (1968). Las Sprawiedliwych. Karta z dziejów ratownictwa Żydów w okupowanej Polsce. Warszawa, s. 19.
17. Пак там, s. 27.
18. В 2006 г. Институтът за национална памет предприема изследвания, реализирайки програмата „Поляци, спасявали евреи“. Последно по тази тема вж.: Żaryn, J. & Sudoł, T. (2014). Polacy ratujący Żydów. Historie niezwykle, Warszawa; Hera, J. (2014). Polacy ratujący Żydów. Słownik. Warszawa.
19. По тази тема са писали също: Grabowski, J. (2004). Ja tego Żyda znam. Szantażowanie Żydów w Warszawie 1939 – 1943. Warszawa; Engelking-Boni, B. (2003). Donosy do władz niemieckich w Warszawie i okolicach w latach 1940 – 1941, Warszawa. Неотдавна се появиха редица нови публикации, посветени на тази тема. В повечето случаи техни автори са лица, свързани с Центъра за изследвания върху изстреблението на евреите. Тази институция издава и годишника „Zagłada Żydów“.
20. D. Libionka, ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów polskich [в:] Polacy i Żydzi..., s. 121 – 125.

21. Sz. Datner, *Las Sprawiedliwych...*, s. 86. Сложността на ситуацията в онези дни описва също така М. Melchior, *Polscy Żydzi ocaleni na „aryjskich papierach“*. Analiza doświadczenia biograficznego, Warszawa 2004.
22. Those Who Helped: Polish Rescuers of Jews during the Holocaust, Warszawa 1997. <http://www.naszdziennik.pl/wp/69719,poblogoslawiony-projekt.html> (достъпен на 9. IV. 2014); Информациите за 1500 случая на убийства на поляци са събрани от отец Павел Рител-Адрианик, изглежда обаче, че тези данни още не са верифицирани; неотдавна в резултат на подробни изследвания, провеждани в рамките на програмата Indeks Polaków zamordowanych i represjonowanych za pomoc Żydom w okresie II wojny światowej, ИИП и ИСИ представиха електронна публикация – на първия том Rejestru faktów represji na obywatelach polskich za pomoc ludności żydowskiej w okresie II wojny światowej, red. A. Namysło, G. Berendt (Warszawa 2014 – http://represje.iss.krakow.pl/web/bundles/core/pdf/REJESTR_faktow_Represji_pomniejszony.pdf), съдържаща списък с 505 репресирани полски граждани (авторите обръщат внимание, че в публикацията не се споменават най-известните лица, в т.ч. семейство Улма).
23. Sz. Datner, *Las Sprawiedliwych...*, s. 116. Толкова високият процент избити в селата се обяснява с факта, че най-много евреи намират убежище именно в селските среди (при селяните и едрите земевладелци).
24. Drożdż-Szczybura, M. (2000). Wybrane problemy ochrony krajobrazu kulturowego polskiej wsi na przykładzie Markowej w woj. podkarpackim, Kraków, s. 11.
25. Szpytma, M. (1999). Świadomość narodowa chłopów polskich w Galicji w latach 1867 – 1914, Kraków (mps pracy magisterskiej obronionej na Uniwersytecie Jagiellońskim).
26. T. Szylar, *Markowa – wieś spółdzielcza [в:] Z dziejów wsi Markowa*, red. J. Półciwiatek, Rzeszów 1993, s. 211 – 241.
27. Пак там; Solarz, I. (1960). Historia powstania Spółdzielni Zdrowia w Markowej [в:] 25 lat Spółdzielni Zdrowia w Markowej, Warszawa, s. 9 – 43.
28. Z. Andres, *Z dziejów kultury i życia literackiego [в:] Z dziejów wsi Markowa...*, s. 247 – 252.
29. Drugi spis powszechny ludności z dn. 2 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe – Ludność – Stosunki zawodowe – Województwo lwowskie bez miasta Lwowa, Warszawa 1938, s. 38 – 39.
30. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, t. 13: Województwo lwowskie, Warszawa 1924, s. 34. Измежду 126 души само 5 декларират еврейска националност, останалите – полска. В Маркова живеят също така 11 гръкокатолици, 2 от които декларират руска националност. Липсва религиозна декларация на Адвентистите от седмия ден, въпреки че по онова време те започват да осъществяват своята дейност на тази територия.
35. Wierzbieniec, W. (2003). Żydzi w województwie lwowskim w okresie międzywojennym. Zagadnienia demograficzne i społeczne, Rzeszów, s. 50.

36. Въз основа на бележки от разговори (свидетелства), проведени от автора през лятото и есента на 2003 г. с група от 18 селски жители, родени през 20-те и първата половина на 30-те години на XX в.
37. Relacja Władysława Ulmy, 2 VIII 2003 r.; relacja Stefanii Rewer, 2. XI. 2003 r.; J. Riesenbach, The Story of the Survival of the Riesenbach Family, <http://www.riesenbach.com/riesenbachstory.html>.
38. Relacja Antoniego Kuźniara, 9 XI 2003 r.; relacja Stefanii Rewer, 2. XI. 2003 r.
39. В Пшеворск улицата, на която са живели предимно евреи, се е наричала Кажимежовска.
40. S. Cwynar, Wieś w okresie niewoli i II Rzeczypospolitej [в:] Z dziejów wsi Markowa..., s. 65.
41. Relacja Bolesława Ingłota, 27. VII. 2003 r.
42. Relacja Józefa Tejchmy, 2003 r. [не е отбелязана месечната и дневната дата].
43. S. Cwynar, Wieś w okresie niewoli..., s. 86.
44. Relacja Józefa Tejchmy, 2003 r. [не е отбелязана месечната и дневната дата]; relacja Stanisławy Kuźniar, 27. VII. 2003 r.
45. Не посочват все пак примери на такова поведение. Може би е имал предвид случката от пролетта на 1939 г., когато посредством употреба на сила на лицето на неговия приятел Йосек Волф са нарисувани мустаци, брада и пейсове. Извършителите на това крайно деяние са били наказани тогава от директора на училището. Вж.: J. Riesenbach, The Story of the Survival...; устно и писмено свидетелство на Едвард Шпитма (запис от 22. II. 2010 г., писмено свидетелство, озаглавено *Żydzi w Markowej, Kraków*, [bdd.] X 2014 г., mps, в архива на автора).
46. За този обичай, който въпреки отсъствието на евреи е продължавал в селските села чак до 60-те години на XX в., пише A. Cała, *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej*, Warszawa 1992.
47. Relacja Bolesława Ingłota, 27. VII. 2003 r.; relacja Heleny Szpytmy, 10. XI. 2003 r.
48. Amtliches Gemeinde und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsbestandsaufnahme am 1 Marz 1943, Krakau 1943, s. 21. По време на немската окупация в състава на община Маркова влизат селата: Бялобоки, Ходакувка, Гач, Маркова и Шетеш.
49. Amtliches Fernsprechbuch für das Generalgouvernement, [bmw.] 1942, s. 72. Данните в този телефонен справочник показват, че през януари 1942 г. участъците на синята полиция в Маркова, Чарна и Албигова са били на подчинение на жандармерийския участък в Ланцут. По-ранно издание на справочника от януари 1941 г. сочи, че Маркова и Кошина са били на подчинение на жандармерията в Пшеворск. Съществуването на жандармерийски участък в последния не е потвърдено от S. Zabierowski, *Zarys struktury organizacyjnej i obsady stanowisk kierowniczych placówek żandarmerii niemieckiej we wschodniej części Dystryktu Krakowskiego w latach 1939 do 1945* [в:] *Studia nad okupacją hitlerowską południowo-wschodniej części Polski*, red. S. Zabierowski, t. 1, Rzeszów 1976, s. 36 – 38.
50. Айлерт Дикен (род. 23. IX. 1898, поч. 23. IX. 1960). От 1. I. 1941 до лятото на 1944 г. е комендант (с чин поручик) на участъка на немската жан-

дармерия в Ланцут. Отговорен за разстрела на стотици евреи в Ланцут и околните села. Ръководи в т.ч. екзекуцията на семейство Улма, както и на укриващите се при тях евреи. След войната служи в немската полиция в западногерманския Есенс. Никога не бива наказан за деянията си по време на войната. Вж.: IPN Rz 107/1608, Akta procesu karnego Sądu Wojewódzkiego w Rzeszowie o sygn. IV K 126/58 przeciwko Josefowi Kokottowi, t. 1 – 4, passim; S. Zabierowski, Zarys..., s. 38; Relacja ustna Greta Wilbers (córci E. Diekena) (nagranie z 3. VI. 2013 r.).

51. Йозеф Кокот (род. 17. X. 1921) е родом от чешкия Коблов. От 1. I. 1941 до лятото на 1944 г. немски жандармерист в Ланцут. Отговорен за множество престъпления срещу евреи и поляци. В 1958 г. осъден от Воеводския съд в Жешов. Умира на 16. II. 1980 г. в затвора в Битом. Вж.: IPN Rz 107/1608, Akta procesu karnego Sądu Wojewódzkiego w Rzeszowie o sygn. IV K 126/58 przeciwko Josefowi Kokottowi, t. 1 – 4, passim
52. S. Zabierowski, Zarys..., s. 36 – 37.
53. Archiwum Państwowe w Przemyślu [по-нататък: APPrz], 196, Gmina Markowa 1891 – 1954, teczka 5, Księga protokołów zebrań: Zarządu Gminnego 1935 – 1939, Komisji Budżetowej 1941 – 1944/1945; Archiwum Państwowe w Rzeszowie, 941, Akta gminy Markowa 1941 – 1954, teczka 13, Budżet na rok 1943/1944. Анджей Куд, син на Ян (род. 4. VI. 1891), е родом от Маркова, най-малко от 1939 до 1943 г. е неин кмет. Теофил Келар, син на Войчех (род. 2. X. 1897), кмет на село Маркова от 1943 г. Вж. Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Doroty w Markowej [по-нататък: APRzym.-kat. Markowa], Akta metrykalne.
54. IPN BU W/1459, Akta sprawy S 1/67 на Франц Шмид – функционер на Гестапо в Ярослав. По време на войната Маркова губи по-голямата част от своя елит. Освен Юзеф Улма са разстреляни и други обществени дейци отпреди войната: Игнаци Солаж (от Гестапо през 1940 г.), кап. Владислав Чекот (от НКВД в Катин), Мечислав Флешар (от неизвестни извършители вече след влизането на Съветския съюз през март 1945 г.). В Катинското клане загиват и други двама марковяни: майор Антони Флейшар (в Харков) и кап. Франчишек Михнар (вероятно в Биковня край Киев). По-подробно вж. „Pars pro toto“. Katyńczycy z Markowej – major Antoni Fleszar i kapitan Władysław Ciekot, „Zeszyty Historyczne WiN-u“ 2010, nr 32 – 33, s. 91 – 113.
55. Archiwum Kurii Metropolitalnej w Przemyślu, Ankieta dotycząca wydarzeń w parafii Markowa podczas okupacji niemieckiej sporządzona przez proboszcza ks. Ewarysta Dębickiego, 16. VIII. 1945 r., passim. В нея се посочва, че по време на войната в Маркова пребивават временно 514 души, изселени от немците, и 1600 жители на Източните покрайнини, избягали от украинците. Освен това 118 марковяни са депортирани в Третия райх за извършване на принудителен труд.
56. Zbiory prywatne prof. Andrzeja R. Małeckiego z Krakowa, Sprawozdania sporządzone dla podziemia przez polskich naukowców pracujących w Instytucie Niemieckiej Pracy Wschodniej.

57. Dobosz, S. (1942). W walce z okupantem hitlerowskim [в:] Z dziejów wsi Markowa..., s. 96 – 97; G. Hildebrandt, Siedlungsgeographische Untersuchungen im Gebiet der deutsch-mittelalterlichen Waldhufendörfer um Landshut: Markowa, Gać und Bialoboki, Krakau. Според събрани информации фолк-листата е подписана от две лица, което обаче няма връзка с акцията на Института.
58. S. Dobosz, W walce z okupantem..., s. 104, 106; Zagórski, A. (1968). Z badań nad strukturą organizacyjną ruchu oporu na Rzeszowszczyźnie (Związek Walki Zbrojnej – Armia Krajowa), „Studia Historyczne“, R. XI, z. 1 (40), s. 97 – 111; Gąsiorowski, T. (2009). Obwód Przeworsk SZP–ZWZ–AK w latach 1939 – 1944/45. Kraków, *passim*.
59. S. Dobosz, W walce z okupantem..., s. 112; APPrz, 891, Teki Stanisława Kojdra, teczka 38, Opracowanie: Organizacja ROCh w gminie Markowa.
60. Zagłada Żydów na Rzeszowszczyźnie. Album pamięci, oprac. E. Rączy, I. Witowicz, Rzeszów – Warszawa 2004, s. 13, 28.
61. Bonusiak, W. (1997). Łańcut w latach 1918 – 1939 [в:] Łańcut. Studia i szkice z dziejów miasta, red. W. Bonusiak, Rzeszów, s. 270; T. Brustin-Bernstein, Łańcut pod okupacją nazistów [в:] Łańcut. Życie i zagłada społeczności żydowskiej (превод на част от изследването The Łańcut Book, Israel 5724 – 1963, намиращо се в Градската публична библиотека в Ланцут, sygn. 48/III).
62. Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego [по-нататък: AŻIH], 301/840, 301/882, 301/2981, Relacje Reginy Landau, Rózi Leichter, Feli Walke-Rozenblit.
63. Riesenbach, The Story of the Survival...
64. Zagłada Żydów na Rzeszowszczyźnie..., s. 87.
65. Пак там, s. 68.
66. Пак там, s. 111.
67. Пак там, s. 115.
68. AŻIH, 301/840, Relacja Reginy Landau.
69. Aktion „Reinhardt“ – криптоним на немската акция, започнала на 16. III. 1942 г., чиято цел е унищожението на евреите, живеещи в Генерал-губернаторството. По-подробно вж.: Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie, red. D. Libionka, Warszawa 2004.
70. APPrz, 891, Teki Stanisława Kojdra, teczka 13, Wykazy policjantów granatowych w powiecie Przeworsk wraz z charakterystyką, 1944 r., s. 14; relacja Stefanii Rewer, 2. XI. 2003 r.; relacja Antoniego Kuźniara, 9 XI 2003 r.; IPN Rz 11/26, Akta procesu karnego o sygn. II Dsspec 1883/45, IV K 7/46, IV K 69/47 przeciwko Konstantemu Kindlerowi. Константи Киндлер, син на Карол (род. 20. VII. 1914), е родом от Гроджец, от септември 1938 г. е функционер на Държавната полиция, в т. ч. от юли 1939 г. в участъка в Чарна край Ланцут. По време на войната е последователно син полицай в Чарна, Маркова, немски жандармерист в Добромил, Гурно край Колбушова, Сломники, войник от Вермахта. През 1947 г. е осъден от Окръжния съд в Жешов на доживотен затвор, освободен през 1955 г. Престъпленията срещу еврейските жители на Маркова не са били предмет на този процес. От документите по

делото става ясно, че този фолксдойч, родом от Великополша, е служил в Маркова до юни 1942 г., а впоследствие, вече като немски жандармерист, е пребивавал на друго място. На свой ред, документите на съпротивата (както и свидетелствата на жителите) сочат друго време на присъствието на Киндлер в Маркова: *Od wiosny do jesieni 1942*. В тях се дава кратка и ясна характеристика: Изпълняваше ролята на палач за евреите (индивид, лишен от всякакви човешки чувства. Конфискуваше на хората храната, трошеше воденичните камъни и т. п.).

71. *Relacja Heleny Szpytmy*, 10. XI. 2003 г.
72. T. Markiel, A. Skibińska, „Jakie to ma znaczenie, czy zrobili to z chciwości?“. *Zagłada domu Trynczerów*, Warszawa 2011, s. 185.
73. *Relacja ustna Idy Goldman*, 17. III. 2010.
74. APPrz, 196, Gmina Markowa 1891 – 1954,teczka 116, Wnioski o wystawienie karty rozpoznawczej dla mieszkańców gromady Markowa 1942 – 1944, *passim*. Благодарение на запазилите се 17 заявления са ни известни фамилиите на евреите, живеещи в пет къщи: Шифман, Диднер, Голдман, Грюнфелд, Бежем, Айнхорн, Бестендиг, Розенгартен, Рюбенфелд, Лорбенфелд.
75. T. Brustin-Bernstein, *Łańcut pod okupacją...*, s. 53 и сл.; *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004; E. Rączy, *Zagłada Żydów w dystrykcie krakowskim w latach 1939 – 1945*, Rzeszów 2014, s. 309 – 312.
76. В помощ на изпълнението на натрапените им задължения от 1942 г. кметовете са разполагали с нощни стражи, наричани също така селски патрули. Формално те трябвало да спомагат за поддържането на спокойствието и реда в селото и да противодействат на престъпността. В немската практика за такава се смятала всяка форма на несъблюдаване на окупационните наредби, а следователно и укриването на еврейско население. Патрулите се избирали измежду жителите за определено време. В повечето по-големи села функционирали също така отделни патрули, съставени от членове на пожарната служба. Немците са били наясно за възможните прояви на скрита неприязън или само привидно ангажиране при изпълнението на някои разпоредби. Те прилагат допълнително своеобразна форма на персонализирана колективна отговорност. Определят групи от заложници, които отговарят с живота си за стриктното изпълнение на разпоредбите на властите. Кметът е трябвало да посочи потенциалните жертви – той нямал право да откаже, нито да се отклони от изпълнението на тези разпоредби. В окупационната практика заложниците същевременно се превръщат в група хора, използвана за осъществяването на определени задачи. При липса на сътрудничество от тяхна страна ги застрашавал трудов лагер, а в случай на по-сериозни провинения те трябвало първи да бъдат разстреляни. Подобна съдба застрашавала и районните отговорници, назначавани в по-големите села, които отговаряли за ситуацията в определения им район. (по-подр.: Grabowski, J. (2011). *Spółeczność wiejska, policja granatowa i ukrywający się Żydzi: powiat Dąbrowa Tarnowska 1942 – 1945* [в:] *Zarys krajobrazu. Wieś polska wobec zagłady Żydów 1942 – 1945*, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa, s. 143 – 153; Szpytma, M. (2014). *Zbrodnie na*

- ludności żydowskiej w Markowej w 1942 roku w kontekście postępowań karnych z lat 1949 – 1954, „Zeszyty Historyczne WiN-u“, nr 40, s. 40 – 43
77. Едвард Шпитма (*Żydzi w Markowej*) констатира, че част от евреите напускат Маркова скоро след избухването на войната, следователно техният брой по всяка вероятност намалява до няколко десетки души.
78. Вж. заб. 83
79. M. Szpytma, Zbrodnie na ludności żydowskiej..., s. 63 – 65.
80. Йозеф Ризенбах (*The Story of the Survival...*) посочва, че информацията за разпореденото претърсване е обявена в църквата от свещеника. В действителност това прави Анджей Куд от мястото, намиращо се до църквата, където се огласяват селските новини.
81. Юзеф Бар (род. 24. I. 1898), Юлия Бар (род. 1. I. 1902), Франчишек Бар (род. 30. XI. 1919), Якуб Айнхорн (в Маркова известен като Ян Кел Врона) (род. 17. XI. 1907). Вж.: APPrzym.-kat. Markowa, Akta metrykalne; IPN Rz 358/80/DVD, Akta Sądu Wojewódzkiego w Rzeszowie dotyczące Andrzeja Rewera, Protokół przesłuchania Franciszka Bara, Markowa, 2. VI. 1950 r., *passim*; пак там, Protokół przesłuchania Jakuba Einhorna, Rzeszów, 16 XII 1950 r., *passim*.
82. За предприетите по заповед на немците акции за издирване на укриващи се в селата евреи по-подробно вж.: M. Szpytma, Zbrodnie na ludności żydowskiej..., s. 40 – 43, 47; J. Grabowski, Społeczność wiejska..., s. 143 – 153.
83. В устното си свидетелство Едвард Шпитма (*Żydzi w Markowej*) информира също така, че в издирвателните акции освен пожарникари и 2 – 3 други марковяни участват и сини полицаи от Маркова и Ярослав.
84. Анджей Ревер (род. 16. X. 1905), земеделец и шлосер, участник в Гражданската война в Испания, където се сражава в редиците на XIII международна бригада „Ярослав Домбровский“. От 1939 г. е в Маркова. През 1942 г. е заложник и комендант на селската пожарна. След войната е съден за участие в акции за издирване на укриващи се евреи през 1942 г., впоследствие оневинен.
85. Относно тази персона липсват данни, вероятно фамилията е преиначена.
86. Мартек/Маркел Айнхорн (по-конкретни данни не са установени), Абрахам Айнхорн (род. 11. V. 1909), Нухим Айнхорн (род. 12. IX. 1913). Вж.: APPrz, Akta gminy Markowa, sygn. 116, Wnioski o wystawienie karty rozpoznawczej dla mieszkańców gromady Markowa, 1942 – 1944, Wniosek Abrahama Einhorna, Markowa, 30. IV. 1942 r., k. 57 – 58; пак там, k. 33 – 34.
87. Може би тогава са били заловени трите сестри (Либка, Голда и Фройда/Фреджа), както и двама братя на Якуб Айнхорн. Имената на жените са установени въз основа на разговор с тяхна съседка. Вж. relacja Weroniki Bar, 10. XI. 2003 г.
88. Става дума за Ривка/Рифка Тенцер/Тринчер, както и за нейните две дъщери и внучка (наричани Рифките). По-подробно за тях (в т.ч. снимка на дъщерите и внучката на Ривка) вж. P. Zychowicz, Krople krwi na starej fotografii, „Rzeczpospolita“, 11. II. 2011. В тази статия се посочва, че една от дъщерите на Ривка е носела името Фреджа. Може би точно за това семейство се отнасят данните в Централната база на жертвите на Холокоста,

- водена от „Яд Вашем“, където сред убитите евреи, свързани с Маркова, се намират в т.ч.: Роза/Роиза Тринчер (род. 1890), Ривка Тринчер (род. 1907), Мириам Тринчер (род. 1924) и Маня Тринчер (род. 1934), вж. <http://db.yadvashem.org/names/nameResults.html?lastName=trinczer&lastNameType=THESAURUS&place=Markowa&placeType=THESAURUS&language=en>.
89. Липсват по-конкретни информации относно тези лица; може би две лица от това семейство – Сора или Лайка и Маня Зайлиг се намират на снимката, публикувана като илюстрация към свидетелството на Й. Ризенбах, *The Story of the Survival...*
90. Липсват по-конкретни информации за тези лица.
91. Липсват по-конкретни информации за това лице.
92. Тадеуш Маркел и Алина Скибинска посочват („Jakie to ma znaczenie, czy zrobili to z chciwości?“..., s. 185 – 186), че по време на ексхумациите в Маркова са извадени телата на 48 евреи: 8 до дома на Улмови, 7 в двора на Мюлер и 33 на гробището за умрели животни. Документите за препогребването, намиращи се в общината в Тринча, сочат обаче, че в Маркова са открити 49 тела – А. Скибинска погрешно е констатирала, че на гробището за умрели животни са намерени 33, а в действителност са били 34.
93. Михал Бар (род. 5. IX. 1881), Мария Бар (род. 27. VIII. 1887), Стефания Бар (род. 15. IX. 1922), Янина Бар (род. 20. VIII. 1924), Вероника Бар (род. 16. IV. 1927), Антонина Бар (род. 16. II. 1930), Антони Бар (род. 11. II. 1933), Хаим Лорбенфелд (род. 1899), Ружа Лорбенфелд (род. 1899), Пеша Лорбенфелд (род. 1936). Вж.: *relacja Weroniki Bar*, 10. XI. 2003 г.; *relacja Antoniego Kuźniara*, 9. XI. 2003 г.; *APRzym.-kat. Markowa, Akta metrykalne*. След войната семейство Лорбенфелд декларира в Еврейския комитет, че преживява немската окупация, укривайки се в Маркова.
94. Янина Бар (род. 23. II. 1924), Якоб/Якуб Ризенбах (род. 1. VI. 1903), Ита Ризенбах (род. 7. IX. 1907), Йозеф/Йосек Ризенбах (род. 8. VI. 1929), Йени/Геня Ризенбах (род. 8. XI. 1931), Марион/Маня Ризенбах (род. 27. II. 1932). Вж.: *APRzym.-kat. Markowa, Akta metrykalne*; *J. Riesenbach, The Story of the Survival...*; *Księga sprawiedliwych wśród narodów świata...*, s. 21. След войната семейство Ризенбах (представяйки се с използваната много години по-рано фамилия Федмаус) декларира в Еврейския комитет, че преживява немската окупация, укривайки се в Маркова. Следва да добавим, че в първите няколко месеца Геня и Маня се укриват при семейство Келар и едва по-късно се присъединяват към родителите си и брат си. Вж. *J. Matusz, Kto ratuje jedno życie, „Rzeczpospolita“*, 24. III. 2004.
95. Антони Шилар (род. 11. XI. 1894), Дорота Шилар (род. 21. I. 1902), Зофия Шилар (род. 21. III. 1923), Хелена Шилар (род. 16. X. 1927), Еугениуш Шилар (род. 12. I. 1932), Франчишек Шилар (род. 16. VI. 1935), Янина Шилар (род. 27. V. 1940), Мириам Велц (род. 1887), Монец Велц (род. 1907), Арон Велц (род. 1911), Шърли Велц (род. 1910), Абрахам Велц (род. 1916), Решка Велц (род. 1920), Леон Велц (род. 1939). Вж.: *relacje Heleny Kielar, Janiny Kluz i Anny Olszak*, 24. III. 2004 г.; *Księga sprawiedliwych wśród narodów świata...*, s. 730 – 731. Снимка на Хелена Келар с Арон Велц и

- дъщеря му Сара, както и акт за дарение на земя на Антони Шилар вж. Szpytma, M. (2009). *The Risk of Survival. The Rescue of the Jews by the Poles and the Tragic Consequences for the Ulma Family from Markowa, Warszawa – Kraków*, s. 114; APRzym.-kat. Markowa, Akta metrykalne.
96. Михал Цвинар (род. 7. VII. 1879), Катажина Цвинар (род. 16. II. 1888), Ян Цвинар (род. 15. V. 1931). Вж.: relacja ustna Jana Cwynara, 30. XI. 2014; IPN Rz 383/14/DVD, Akta Prokuratury Powiatowej w Przeworsku sygn. Sm 295/53/P przeciwko Franciszkowi Hawro [по-нататък: IPN Rz 383/14/DVD], Protokół przesłuchania Mozesa Reicha, Rzeszów, 8. VII. 1952 r., s. 4.
97. Мозес Райх (род. 15. IX. 1930). Вж. IPN Rz 383/14/DVD, Protokół przesłuchania Mozesa Reicha, Rzeszów, 8. VII. 1952 r., s. 4.
98. Михал Древняк (род. 9. IX. 1903), Виктория Древняк (род. 24. XI. 1915), Антони Древняк (род. 28. VII. 1939), Юзеф Древняк (род. 5. I. 1941), Катажина Бар (род. 23. X. 1891), Стефания Бар (род. 1. XII. 1915), Хелена Бар (род. 2. I. 1942), Ян Пшибилак (род. 20. VII. 1911; негова снимка вж. M. Szpytma, *The Risk of Survival...*, s. 68), Вероника Пшибилак (род. 10. VI. 1913), Бронислав Пшибилак (род. 22. II. 1939), Зофия Пшибилак (род. 14. II. 1942). Вж.: APRzym.-kat. Markowa, Akta metrykalne; IPN Rz 358/80/DVD, Protokół rozprawy przed Sądem Wojewódzkim w Rzeszowie, Rzeszów, 26. III. 1952 r., k. 105 – 108; пак там, Protokół rozprawy przed Sądem Wojewódzkim w Rzeszowie, Markowa, 21. IV. 1952 r., k. 175 – 177; пак там, Protokół przesłuchania Jana Przybyłaka, Przeworsk, 13. X. 1949 r., k. 25; IPN Rz 353/114/DVD, Protokół przesłuchania Jakuba Einhorna, Przemyśl, 11. VIII. 1949 r., k. 97. Срв. също заб. 76.
99. Еугения Айнхорн (род. 22. VI. 1922). Вж. AŻIH, Oświadczenie Eugenii Einhorn, Szczecin, 1. VII. 1993 r., *passim*. Копие от този документ бе показано на изложбата във Филиала на ИНП в Жешов *Sprawiedliwi wśród Narodów Świata. Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej w Małopolsce w latach 1939 – 1945*, която за първи път бе представена в Краков на 27. I. 2008 г. Според Вероника Пшибилак това тричленно еврейско семейство са съпрузите Шмул и Сианга/Шанга (Sianga) и дъщеря им Песа. Вж. *Polacy ratujący Żydów na Rzeszowszczyźnie*, oprac. E. Rączy, I. Witowicz, Rzeszów 2011, s. 14.
100. Ян Цвинар (род. 25. IV. 1891) е родом от Маркова, деец на народното движение, по време на войната член на околийската тройка на Движението за селска съпротива, Хелена Цвинар, дъщеря на Войчех (род. 20. IX. 1910), Мария Цвинар (род. 10. VI. 1932), Чеслава Цвинар (род. 3. V. 1934), Абрахам Изаак Сегал (род. 14. V. 1930). Сегал се възползва по-рано от помощта на семейството на Антони Скробач от Кшеменица и Владислав Шпунар от Сонина. Вж.: APRzym.-kat. Markowa, Akta metrykalne; E. Augustyn, Romek, czyli Abraham, www.forum-znak.org.pl; J. Matusz, *Parciane portki Michała, „Rzeczpospolita”*, 2 – 3. IV. 2005; A. Balawejder, Jan Cwynar (1891 – 1968) [в:] *Z dziejów wsi Markowa...*, s. 443 – 445. Освен това вж. писмото на А. Сегал до семейство Цвинар от 1. I. 1950 г., публикувано от Е. Рончи, *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej*

- na Rzeszowszczyźnie 1939 – 1945, Rzeszów 2008, s. 255, както и отговора на Цвинарови от 6. II. 1950 г. (копие в архива на автора).
101. Личен архив на семейство Улма, Писмо на Юзеф Улма от 4. III. 1935 г. до Селскостопанската камара в Лвов.
102. Пак там.
103. Zięba, A. (2000). Solarz Ignacy, Solarz Zofia. [в:] Polski słownik biograficzny, t. 40, z. 2, Kraków, s. 255 – 262.
104. Пак там, s. 262; relacja Władysława Ulmy, 2. VIII. 2003 г.
105. Solarz, Z. (1985). Mój pamiętnik. Warszawa, s. 359.
106. Słownik biograficzny żołnierzy Batalionów Chłopskich, t. V, oprac. i red. M. Wojtas, Lublin 2009, s. 650.
107. Снимка на Саул вж. M. Szpytma, The Risk of Survival..., s. 40, а на синовете му в M. Szpytma, Sprawiedliwi i ich świat ..., s. 123. Точните фамилии на евреите от Ланцут, укривали се при Улмови, са установени от Станислав Немчак в 2013 г. На паметника в Маркова всички еврейски фамилии са изписани според употребяваните по онова време форми.
108. Леа/Лайка Диднер (род. 1. VII. 1907), Геня/Голда Грюнфелд (род. 24. I. 1913). Информациите, представени от Алина Скибинска (T. Markiel, A. Skibińska, „Jakie to ma znaczenie, czy zrobili to z chciwości?“..., s. 185), сочат, че по време на ексхумацията в двора на Улмови са открити телата на шест жени и двама мъже. В случай че последното не е грешка на лицата, съставили протокола след ексхумацията, този факт би могъл да свидетелства, че при Улмови се е укривала и жената на Хаим на име Естера, четирите им дъщери и внучката им, както и Саул Голдман и един от синовете му. Това обаче би било в противоречие с много други източници. При укриването на евреи семейство Улма е подпомагано от Антони Шпитма (род. 4. X. 1902), наричан Писателя, който е най-близкият приятел на Юзеф Улма. Вж.: relacja Stanisławy Kuźniar, 27. VII. 2003 г.; APPrzym.-kat. Markowa, Akta metrykalne; APPrz, Wnioski o wystawienie karty rozpoznawczej, Markowa, 30. IV. 1942 г., k. 15 – 16, 21 – 22.
109. Хана Голдман (род. 9. III. 1916), Матилда Голдман (род. 5. IV. 1918). Вж.: APPrz, Wnioski o wystawienie karty rozpoznawczej, Markowa, 30. IV. 1942 г., k. 17 – 18, 25 – 26; relacja Heleny Szpytmy, 10. XI. 2003 г.
110. Relacja Stanisława Niemczaka, 2. XI. 2003, 9. XI. 2014 г.
111. APPrz, 891, Teki Stanisława Kojdra, teczka 6, Raporty „Kožuchowskiego“ dla szefa wywiadu, 25. III. 1944 г., s. 170 – 171.
112. Влоджимеж Леш, син на Алекси (род. 6. IX. 1892), е родом от Бяла край Жешов. През 1929 г. се жени в Ланцут. Преди войната е функционер на Държавната полиция. По време на окупацията служи в синята полиция, в т. ч. във Вежхославице, а по-късно в Ланцут. Заради принадлежността си към гръкокатолическата църква някои го смятат за украинец. На 10. IX. 1944 г. е разстрелян с присъда на Ръководството на нелегалната съпротива. Информации за познанството на Леш с Голдманови, за опитите на евреите да върнат имуществото си, както и за участието на полиция в наказателна операция потвърждава в 2004 г. в разговор с автора Хелена Плонка, доведе-

- на дъщеря на Леш. В същото време тя твърди, че вторият ѝ баща бил такъв добър човек, че не би могъл да издаде Голдманови на немците. Няколко години по-късно авторът получи анонимно писмо, подписано Семейството на Леш, в което се твърди, че Леш случайно се бил изпуснал пред немците за мястото, където се криели евреите, и много съжалявал за това. Вж.: Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Stanisława w Łąncucie, Księga zapowiedzi przedślubnych 1926 – 1937; пак там, Księga zmarłych 1905 – 1963; APPrz, 891, Teki Stanisława Kojdra,teczka 38, Opracowanie: Organizacja ROCh w gminie Markowa, k. 5.
113. Z dziejów wsi Markowa..., s. 441, 444.
114. APPrz, 891, Teki Stanisława Kojdra,teczka 6, s. 253, [липсва автор, заглавие и дата – вероятно 1944 г.]; пак там,teczka 15, Zapisek „Hela“, 1944 г., s. 43 – 44.
115. IPN Rz 107/1608, Akta procesu karnego Sądu Wojewódzkiego w Rzeszowie o sygn. IV K 126/58 przeciwko Josefowi Kokottowi, t. 1 – 4; IPN Rz 052/317, Akta kontrolno-śledcze przeciwko Josefowi Kokottowi nr 38/56.
116. IPN Rz 107/1608, Akta procesu karnego Sądu Wojewódzkiego w Rzeszowie o sygn. IV K 126/58 przeciwko Josefowi Kokottowi, t. 1 – 4, Protokół przesłuchania Edwarda Nawojskiego, 12. III. 1958 r., k. 158, 780.
117. Пак там, Protokół przesłuchania Edwarda Nawojskiego, 2 III 1958 r., passim; пак там, Protokół przesłuchania Teofila Kielara, 21. III. 1958 r., passim. Густав Унбехенд – зам.-комендант на участъка на немската жандармерия в Ланцут, по-конкретни данни не са установени. Михаел Джевулски и Ерих Вилде – по-конкретни данни не са установени.
118. Пак там, Protokół przesłuchania Teofila Kielara, 21. III. 1958 r., k. 158, 228. Еустахи Колман – по-конкретни данни не са установени.
119. Пак там, Zeznania Edwarda Nawojskiego, k. 780.
120. Пак там, Protokół przesłuchania Franciszka Szylara, 1. III. 1958 r., k. 190.
121. Пак там, Protokół przesłuchania Edwarda Nawojskiego, 12. III. 1958 r., k. 158.
122. Пак там, Protokół przesłuchania Franciszka Szylara, 1. III. 1958 r., k. 190.
123. Bundesarchiv, Oddział w Ludwigsburgu, Akta Prokuratury przy Sądzie Krajowym w Dortmundzie, Uzasadnienie umorzenia śledztwa o sygn. 45 Js 7/67 dotyczącego zbrodni na Żydach i Polakach w okupacyjnym powiecie jarosławskim, Dortmund, 15. VI. 1971 r., passim. В рамките на следствието е проучена и дейността на Айлерт Дикен, впоследствие следствието е прекратено във връзка с неговата смърт. Сред лицата, които не са привлечени към наказателна отговорност във връзка с прекратяването на следствените действия, по всяка вероятност са жандармеристите, участвали в разстрела на евреите в Маркова на 14. XII. 1942 г.
124. IPN Rz 107/1608, Akta procesu karnego Sądu Wojewódzkiego w Rzeszowie o sygn. IV K 126/58 przeciwko Josefowi Kokottowi, t. 1 – 4, Wyjaśnienia podejrzanego Josefa Kokotta, k. 315 – 316.
125. Пак там, Skrócony akt zgonu Josefa Kokotta, k. 580. След войната е образувано наказателно дело и срещу тези марковяни, които по заповед на германците вземат участие в акции за издирване на укриващи се евреи

- през лятото и есента на 1942 г. По-подробно по тази тема вж. M. Szpytma, *Zbrodnie na ludności żydowskiej...*, s. 53 – 65.
126. Повече за увековечаването паметта на семейство Улма вж.: Szarek, J. & Szpytma, M.(2014). *Rodzina Ulmów. Przejmująca historia polskiej rodziny, która poświęciła swoje życie ratując Żydów*, Kraków; Szpytma, M. (2014). *The Ulma Family: A Symbol of the Poles Murdered for Helping the Jews* [В:] *Righteous among Nations: The Scope and Forms of Help to Jews in East Central Europe during occupation by the Third Reich*, red. E. Rączy, W. Wierzbieniec, Jarosław, s. 61 – 70.

THE ULMA FAMILY FROM MARKOVA. SYMBOL OF POLES EXECUTED FOR HELPING JEWS DURING THE WORLD WAR II

Abstract. The article presents one of the tragic stories that took place during the World War II in occupied Poland. It describes the fate of one rural family playing an important role in Markova and its surroundings by engaging it in various public initiatives. The article describes the situation in occupied Markova, the chronology of the crime against Jews and Poles, the efforts to punish the perpetrators, and the actions aimed at perpetuating the heroic life and death of the Ulma family.

✉ **Dr. Mateusz Szpytma**

Institute of National Remembrance
7, Wołoska St.

02-675 Warsaw, Poland

E-mail: mateusz.szpytma@ipn.gov.pl